

HÜSEYN BİN MƏSUD ƏL-BƏĞAVİNİN “MƏSABİH ƏS-SÜNNƏ” ƏSƏRİNİN QƏDİM NÜSXƏLƏRİ

Nailə SÜLEYMANOVA,

*AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AÇAR SÖZLƏR: *qədim, əsər, nüsxə, əlyazma.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *древний, произведение, копия, рукопись.*

KEYWORDS: *ancient, work, copy, manuscript.*

Hüseyn bin Məsud bin Məhəmməd əl-Fərra Ruknuddin əl-Bəğavi təqribən hicri 426-cı (m.1035) ildə Xorasanın Mərvəruz ilə Herat arasında yerləşən Bağ adlı qəsəbədə anadan olmuşdur. Bu yerin adına görə ona “Bəğavi” nisbəsi verilmişdir, kürkçülük məşğul olduğu üçün isə “Fərra” ləqəbi ilə məşhurdur [1, II, s.284]. Mənbələrdə Hüseyn əl-Bəğavinin Mərvəruzda şafei fiqhi, hədis, təfsir və qiraət üzrə mükəmməl təhsil aldığı haqqında məlumat var. Qazı Hüseyn əl-Mərvəzi (v.462/1070), Əbülhəsən Əbdürrəhm əl-Buşənçi (v.467/1074), Əbülqasım Əbdülkərim əl-Qureysi (v.465/1073), Əbu Əli Həsən əl-Məni (463/1071) və bir çox digər məşhur alim onun müəllimi olmuşdur. Hüseyn əl-Bəğavi sonralar fiqh, hədis və təfsir sahəsində tələbə yetirmişdir [2, II, 449]. Hicri 516-cı (m.1122) ildə Mərvəruzda vəfat etmiş və müəllimi Qazı Hüseynin yanında dəfn edilmişdir [3, II, s.259; 1, VII, s.195].

Alimin təfsir, fiqh, hədis və qiraət elminə dair 18 əsəri vardır. Bu əsərlərin nüsxələri dünyanın bir çox kitabxanasında mühafizə edilir. Buna misal kimi, “Tərcümət ayət əl-əhkəm”, “ət-Təzhib fi furu əl-fiqh əş-Şafii”, “Risalət fi şərh hədis Cibril”, “Məsabih əs-sünnə”, “Məalim ət-Tənzil” və s. adlı əsərlərini göstərmək olar. Azərbaycanda, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda isə onun “Məalim ət-Tənzil” adlı təfsirinin tam olmayan nüsxəsi və hədisə dair mühüm mənbə sayılan “Məsabih əs-sünnə” adlı əsəri, ona yazılmış şərhlərinin nüsxələri saxlanılır. Hicri 1087-ci (m.1676) ildə köçürülmüş təfsir “əl-Mucadilə” surəsi ilə başlayıb, “ən-Naziat” surəsi ilə sona çatır.

“Məsabih əs-sünnə” ona ən çox şöhrət qazandıran əsərlərindəndir. Bu toplu 28 kitab, 275 bəddan ibarətdir və 4931 hədisə istinad edilmişdir. Aparılan tədqiqatlardan məlumdur ki, əvvəlcə rəvayətlərin mövzu və bablara görə sıralandığı əsərdə hər bəddakı hədislər səhih və həsən olmaqla iki yerə ayrılmış, sayı daha az olan zəif hədislər müəyyən edilmişdir [4, XXIX, s.258-260].

Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Məsabih əs-sünnə” əsərinin müxtəlif dövrlərdə köçürülmüş 11 nüsxəsi mühafizə edilir. Bu nüsxələr ilk dəfə olaraq paleoqrafik-tekstoloji tədqiqata cəlb edilir. Nüsxələrdən ən qədimi hicri 830-cu (m.1427) ildə nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Katib əlyazmada adını qeyd etməmişdir. Hədislər qırmızı mürəkkəblə iri nəsx xətti ilə yazılmışdır. Nüsxə Azərbaycanın məşhur kitabşünas alimi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin (v.1314/1896) kolleksiyasındandır. Əlyazma əvvəldən naqis olub, xətti rahat oxunur.

Əsərin digər nüsxəsi hicri 937-ci (m.1531) ildə Məhəmməd Əhməd bin Hüseyni tərəfindən gözəl nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Abidə həddindən artıq nəm çəkməsinə baxmayaraq, tam mətnlidir və asanlıqla oxunur. Babların adı əsas mətnə nisbətən daha iri kalleqrafik nəsx xətti ilə qeyd olunmuşdur.

Hicri 990-cı ildə (m.1582) gözəl nəsx xətti qırmızı mürəkkəblə çərçivəyə alınaraq köçürülən nüsxədə əsərin mündəricatı, o cümlədən əlyazmanın sonunda gözəl kollofon (sonluq) tərtib edilmişdir. Abidə tam mətnlidir və böyük ehtimalla, sifarişlə hazırlanmışdır.

Nəfis tərtibatlı, hicri 1177-ci (m.1763) ildə nəsx xətti ilə Əbdürrəhim bin Məhəmməd Əmin əz-Zəxudi tərəfindən köçürülən nüsxənin mətni də qırmızı mürəkkəblə çərçivəyə alınmışdır. Babların adı əsas mətnə nisbətən daha iri kalleqrafik nəsx xətti ilə qeyd olunmuşdur. Əlyazmada böyük ustalıqla qırmızı, yaşıl və qara rənglərlə təzhiblənən gözəl sərlövhə hazırlanmışdır. İlk vərəqində mündəricat tərtib edilmiş abidənin sifarişlə hazırlanması aydın görünür.

Nüsxələr arasında ən son köçürülən nüsxə 1915-ci ildə Şeyx Yasin Əfəndi bin Hacı Şeyx Yusif Əfəndi tərəfindən köçürülmüşdür. Babların adı qırmızı mürəkkəblə kalleqrafik nəstəlik xətti ilə qeyd olunmuşdur. Əlyazmanın mətni tamdır.

Digər nüsxələr isə paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə təqribən XVIII-XIX əsrlərdə hazırlanmışdır. Təəssüf ki, nüsxələr ciddi nəm çəkmişdir. Bu nüsxələrin mətnləri əvvəldən və ya sondan naqis olub, katib və tarixləri haqqında qeyd yoxdur. Buna baxmayaraq, onları tədqiqatə cəlb edib, oxumaq mümkündür. Nüsxələrdən ancaq biri gözəl süls, digərləri isə nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Katiblər əlyazmalarda kitab və bab adlarını iri kalleqrafik xətlə, qırmızı mürəkkəblə yazmışlar.

“Məsabih əs-sünnə” uzun illər bir çox alimin diqqətini çəkmiş, bir çox dilə tərcümə edilmiş və şərhlər yazılmışdır. Mənbələrdə şərhlərin 40-a yaxın olduğu bildirilir. Əsərin əlyazması olduğu kimi, şərhlərinin də əlyazmaları dünya əlyazma kitabxanalarında, həmçinin Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir.

Bu şərhlərdən birinin müəllifi Hüseyni bin Mahmud bin Həsən Məzhərəddin əl-Kufi əz-Zeydanidir. Şərh “Əl-məfatih fi şərh əl-məsabih əs-sünnə lil’l-Bəğavi” adlanır. Hüseyni bin Mahmud Məzhərəddin (v.727/1327) dövrünün məşhur hədis alimi olmuşdur. Nisbəsindən aydın olur ki, Kufənin Zeydan əyalətindəndir [5, IV, s. 60]. Alim “Fəvaid fi usul əl-hədis”, “Mərifət ənva’u əl-hədis”, “Müqaddimət fi mərifət ulum əl-hədis” və s. əsərin müəllifidir.

Hüseyni bin Mahmud Məzhərəddin əz-Zeydaninin “Məsabih əs-sünnə” əsərinə yazdığı şərhin qədim nüsxələrindən biri Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Nüsxə nəsx xətti ilə hicri 800-ci (m.1398) ildə Mahmud ibn Saleh Xalid bin Valid Məkki tərəfindən köçürülmüşdür. Nisbədən əlyazmanın Məkkədə köçürüldüyü ehtimal etmək mümkündür. Katib nüsxədə bab adlarını qırmızı mürəkkəblə yazmışdır. Tam şəkildə nəm çəkmiş əlyazma Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadənin şəxsi kolleksiyasındandır. Abidənin mətni tamdır və rahat oxunur.

Ərdəbildən olan Azərbaycanın məşhur alimi Yusif bin İbrahim şafei fəqihlərindən olmuşdur. Dövrünün tanınmış alimlərindən biri olmasına baxmayaraq, həyatı haqqında geniş məlumat yoxdur. Alimin uzun müddət Ərdəbildə yaşadığından sonra Misirə köçdüyü məlumdur. Məmlük hökmdarlarının ona böyük hörmət göstərdiyi haqqında da mənbələrdə məlumat vardır. Ərdəbili fiqh alimi olmaqla bərabər, mahir xəttat və şair olmuşdur. Alim hicri 776-cı (m.1374) və ya 779-

cu (m.1377) ildə Misirdə vəfat etmişdir [6, XI, s. 279-280; 3, I, s.200] . Yusif əl-Ərdəbilinin məşhur əsərlərindən biri, ancaq şafii hüquq məktəbinin görüşlərini yazdığı “əl-Ənvar li Əməli əl-Əbrar”dır. Bu əsər mədrəsələrdə uzun müddət dərs kitabı olaraq istifadə edilmişdir. Onun Azərbaycanda və digər ölkələrin əlyazma kitabxanalarında çoxsaylı əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Alimin qələmə aldığı məşhur əsərlərdən biri də Hüseyn əl-Bəğəvinin “Məsabih əs-sünnə” əsərinə yazdığı üç cildlik “Kitəb əl-izhər şərh əl-məsabih sünnə” adlı şərhidir. Bu şərhin hicri 896-cı (m.1490) ildə Məhəmməd Həsən bin Hüseyn ət-Tarami tərəfindən nəsx xətti ilə köçürülmüş bir əlyazma nüsxəsi Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Babların adı qırmızı mürəkkəblə qeyd edilmişdir. Əlyazma şərhin I-II cildlərində yer almışdır. Digər ölkələrdə mühafizə edilən əlyazma nüsxələrinin ən qədimlərindən biridir.

Tədqiqat zamanı ortaya çıxan maraqlı faktlardan biri “Məsabih əs-sünnə” əsərinə yazılmış digər şərhin müəllifi ilə bağlıdır. “Şərh məsabih əs-sünnə” adlanan şərhin bir nüsxəsi Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilir. Abidə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kolleksiyasındandır. Onun da müəllifin adı ilə bağlı “1a” vərəqində qeydi vardır. Zeynələrəb adını bir çox mənbədə araşdırdıq. Məlum oldu ki, Zeynələrəbin tam adı Əbülməali Əli bin Abdullah bin Əhməd ən-Naxçıvani əl-Misridir (v.758/1356). Nisbəsindən aydın olur ki, alim Naxçıvanda anadan olmuş, sonralar isə Misirdə yaşamışdır. Mənbələrdə onun mühəddis və təbib olduğu haqqında məlumat vardır. Alim “Şərh külliyyat əl-qanun fi-əl-tibb”, “Şərh əl-Ənmuzəc li'l-Zəməxşəri”, “Şərh ən-nəcdəyət fi-əl-ədəb” və hədisə dair “Şərh məsabih əs-sünnə” adlı əsərlərin müəllifidir. “Şərh məsabih əs-sünnə” əsərinin Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən əlyazma nüsxəsi gözəl nəstəliq xətti ilə katib Əvəz bin Xəvacə əl-Qarahisari tərəfindən köçürülmüşdür. Katibin nisbəsindən əlyazmanın Türkiyədə, Qarahisarda hazırlandığı ehtimal edilir. Abidədə kitab və babların adları qırmızı mürəkkəblə qeyd olunmuşdur. Ravilərin adlarının üstündən qırmızı mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Şərhin mətni tamdır, paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, çox güman ki, XVII əsrdə köçürülmüşdür.

Hüseyn bin Məsud əl-Bəğəvinin “Məsabih əs-sünnə” əsəri və əsərə yazılmış şərhlərinin nüsxələrini paleoqrafik və tekstoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən aydın oldu ki, Azərbaycandakı nüsxələr dünya kitabxanalarında mühafizə edilən ən qədim nüsxələrdəndir. Nüsxələrin say baxımından çox olması isə əsərin Azərbaycan mədrəsələrində tədris edildiyini göstərir. “Məsabih əs-sünnə” əsəri və şərhlərinin nüsxələrini üzə çıxarıb, tədqiq edilməsi Azərbaycan elm tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Zirikli X. əl-Aləm. 8 cildə. Beyrut: 2002
2. İslam Ansiklopedisi. 42 cilt. İstanbul: 1996-2013
3. Çələbi K. Kəşfu'l-Zunun. 1-4 c. İstanbul: 1216-1306 h.
4. Demirçi M. Kuran`ın Temel Konuları. İstanbul: 2000
5. Kəhhələ Ö.R. Mucəmu`l-muəllifin. IV cild, Beyrut: 2002
6. Süreyye M. Sicil Osmanıyyə. 3 cild. İstanbul: 1311/1893

Наиля Сулейманова

**ДРЕВНИИ РУКОПИСНЫЕ КОПИИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ГУСЕЙН
БИН МАСУД АЛЬ-БАГАВИ «МАСАБИХ АС-СУННА»**

РЕЗЮМЕ

Гусейн бин Масуд один из известных ученых в науке хадис. Рукописные экземпляры его произведения «Масабих ас-Сунна» хранятся в библиотеках мира. В Институте Рукописей им. Фузули хранятся древние копии этого произведения и глоссы. Мы исследовали все копии и изучили палеографическое-текстуальные особенности. В статье приводятся сведения об исследованиях и полученных результатах.

Naila Suleymanova

**THE OLD MANUSCRIPT COPIES OF “MESABIH AS-SUNNAH” BY
HUSEYN BIN MASUD AL-BAGAVI**

SUMMARY

Huseyn bin Masud al-Bagavi is one of the well-known scientists in science of hadith. Manuscript copies of his “Mesabih as-Sunnah” on science of hadith are kept in the libraries all over the world. In Azerbaijan the ancient copies of the manuscripts and explanations of the work are protected in the Institute of Manuscripts named after Fuzuli. We did a research of all these works and studied their text linguistics and paleographic features. The article being presented is about above-mentioned research and its results.